

ÎNVĂȚĂTURILE ISIHASTE ALE LUI NEAGOE BASARAB

DOI: 10.5281/ZENODO.4509543

CZU: 821.135.1-3.09(498)(091)

Doctor habilitat în filosofie, profesor universitar **Gheorghe BOBÂNĂ**

E-mail: ghbobina@gmail.com

Institutul de Istorie

THE HESYCHAST TEACHINGS OF NEAGOE BASARAB

Summary. The monumental work *The teachings* of Neagoe Basarab represent a synthesis of the Romanian ethical and political thinking of the 16th century. Some researchers have tried to prove that the old Romanian culture was in a synchronous relation to the Western one. We can admit, of course, some similarities and overlaps, but a chronological parallel between old Romanian, Renaissance and Modern culture is excluded. It should be noted that the old Romanian culture synchronizes with local, regional, south-eastern European cultures. *Neagoe Basarab's teachings* are in line with the hesychast tradition, with the emphasis being placed on inner life as essential to the establishment of man. The teachings expose a contrast between the eternal and historical, with the author adhering to the dimension of eternity.

Keywords: teachings, synchronism, hesychasm, silence, stopping, eternal, historical, ethical, political.

Rezumat. Opera monumentală *Învățăturile* lui Neagoe Basarab reprezintă o sinteză a gândirii etice și politice românești din secolul al XVI-lea. După cum au încercat să demonstreze anumiți cercetători, cultura română veche s-a aflat în raporturi sincronice cu cea occidentală. Putem admite, desigur, unele asemănări și suprapuneri, dar este exclusă o similitudine cronologică între cultura veche românească și cea renescentistă și modernă. Se cuvine de evidențiat sincronizarea culturii române vechi cu culturile locale, regionale, sud-est europene. *Învățăturile* lui Neagoe Basarab se înscriu pe linia tradiției isihaste, accentul fiind pus pe viața interioară drept una esențială pentru ființarea omului. În opera domnitorului apare contrastul dintre etern și istoric, autorul aderând la dimensiunea eternității.

Cuvinte-cheie: învățături, sincronism, isihasm, tăcere, oprire, etern, istoric, etic, politic.

În secolul al XVI-lea apogeul culturii române de expresie slavonă este reflectat în *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie* (1518–1521), operă a unui „principe artist și filosof”, în caracterizarea lui B. P. Hasdeu [1, p. 439]. Lucrarea a fost scrisă în limba slavonă, au apărut însă multe controverse privind paternitatea și autenticitatea ei, epoca și limba în care a fost elaborată [2, p. 470]. Cercetătorii au stabilit drept sigură apariția *Învățăturilor* lui Neagoe Basarab înainte de 1530 [3, p. 213]. Traducerea greacă, al cărei autor ar fi Manuil din Corint, mare retor al Patriarhiei din Constantinopol (1480–1530), a urmat imediat după scrierea cărții, iar traducerea română s-a efectuat înainte de 1645, probabil, din inițiativa lui Udriște Năsturel. Biblioteca Academiei Române deține șapte manuscrise din opera lui Neagoe Basarab, traduse în limba română, datând din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea [4, p. 38].

Neagoe Basarab (1482–1521) domnește în Țara Românească în perioada în care, începând chiar cu Ștefan cel Mare, după 1480, ia sfârșit marea epocă militară și politică inaugurată de Basarab I prin victoria din 1330 asupra lui Carol Robert de Anjou. Țările Ro-

mâne, părăsire în rezistența lor antiotomană de lumea europeană ce învățase să se acomodeze cu Imperiul Otoman, sunt obligate să elaboreze o nouă strategie a „supraviețuirii” în condițiile presiunii otomane, al cărei sfârșit devenea imprevizibil. Momentul major al deplinei cristalizări – teoretice și practice – a noii strategii în lupta pentru asigurarea dăinuirii creștinătății în Imperiul Otoman este marcat de domnia și personalitatea lui Neagoe Basarab și se găsește definit magistral în *Învățăturile*. Fenomenele, apărute încă din ultimele două decenii ale domniei lui Ștefan cel Mare, se individualizează în timpul domniei lui Neagoe Basarab, în Țara Românească, și puțin mai târziu sub Petru Rareș, în Moldova.

În această nouă strategie, ctitorirea de biserică monumentale și valoroase ca realizare artistică înlocuiește confruntarea militară, devenită imposibilă, și noua linie este imprimată după 1480 de însuși Ștefan cel Mare. Dar cel în care aceasta dobândește o întruchipare monumentală este Neagoe Basarab, arhetipul unei noi categorii de conducători ai românilor, care ia locul celei numite de Nicolae Iorga a „cavalerilor”. Neizbutind să-și glorifice domnia cu mari victorii pe câmpul

de luptă, Neagoe Basarab și Petru Rareș au încercat acoperirea unui minus de esență printr-un maxim de aparență. Gloria armelor și prestigioasa prezență în prim-planul scenei politice din Sud-Estul Europei, timp de aproape două secole, „erau înlocuite de mărețe edificii bisericești, de splendorile picturilor exterioare și de o literatură de curte în care sonoritățile cuvintelor să mascheze amarurile unei condiții devenite minore și subordonate strict mării puteri imperiale de altă credință, căreia totuși românii fuseseră singurii capabili a-i smulge un statut de autonomie cu urmări epocale pentru o jumătate de mileniu” [5, p. XI].

Neagoe Basarab încă din frageda tinerețe s-a implicat în evenimentele curții domnești, ceea ce a contribuit la câștigarea unei anumite experiențe politice pe care o va folosi, ulterior, în exercitarea domniei. A călătorit în Ungaria și la Constantinopol. Datorită evenimentelor importante la care a participat, a intrat în relație nemijlocită cu puterea politică a Imperiului Otoman ca și cu puterea politică din Transilvania și Moldova, ceea ce i-a lărgit aria cunoașterii modului de conducere a treburilor interne și externe și, totodată, a naturii relațiilor dintre diferite state. Personalitate de prim rang, spirit dominator, autoritar, interesat să întărească puterea centralizatoare a statului, în planul politicii interne a procedat la desființarea grupului boieresc care i se împotriva, pentru a-și asigura liniștea domniei, a desfășurat o politică economică protecționistă și a sancționat sever pe cei care îi încălcau poruncile. Pe plan extern i se atribuie cea dintâi stabilire de hotar între Țara Românească și Transilvania [6, p. 41]. B. P. Hasdeu caracterizează domnia lui Neagoe Basarab în Țara Românească ca „o epocă excepțională de pace și de cultură în mijlocul unei întunecoase furtune de mai mulți secolii...” [1, p. 439].

Experiența culturală a lui Neagoe Basarab a fost deosebit de vastă. El cunoștea limba greacă, limba slavonă în care și-a scris *Învățăturile*, avea cunoștințe temeinice în domeniul ortodoxismului, era un pasionat al artei, marea sa realizare – biserica Curtea de Argeș – dovedind prin ea însăși vocația artistică a domnitorului. S-a interesat, îndeaproape, de mănăstirile de la Athos, a întreținut corespondență cu cărturari ai timpului, cu personalități ale vieții politice.

Neagoe Basarab realizează între 1512–1521 în opera sa literară monumentală o sinteză a gândirii etice și politice românești din secolul al XVI-lea și totodată prefigurează teme ce vor fi tratate în operele umanștilor din secolul următor. *Învățăturile* reprezintă un manual de educație religioasă, morală și politică, de tip „oglindea principelui” – gen literar cultivat frecvent în Evul Mediu și în Renaștere. În literatura bizantină și slavă întâlnim numeroase lucrări de acest tip. Modele

pentru autorul român puteau fi *Învățăturile lui Vasile Macedoneanul către fiul său Leon* (sec. al IX-lea) sau *Învățăturile lui Constantin Porfirogenetul către fiul său* (sec. al X-lea). Neagoe Basarab apelează la multe pasaje din Biblie, citează din scrierile isihaste și din cărțile populare *Alexandria*, *Varlaam și Ioasaf*, din *Fiziologul* și din *Melissa (Albina)*. Unele dintre aceste cărți circulau începând cu secolul al XV-lea în Țările Române în copii manuscrise în limba slavonă. Dintre autorii reprezentativi ai literaturii bizantine, omiletică și parenetică, domnitorul român îi citează pe Ioan Hrisostom și Dionisie Areopagitul. Din scrierile acestora și ale altor autori și-a extras Neagoe Basarab principiile privitoare la conduita etică, la atribuțiile și îndatoririle unui bun demnitar. Preceptele religioase par a fi inspirate și din *Dioptra* lui Filip Solitarul și *Leastvița* lui Ioan Scărarul.

Deși pare a fi o compilație, lucrarea este mai curând o sinteză a unor lungi fragmente din cărțile sfinte, din scrierile sfinților părinți ai Bisericii, din diverși comentatori. Prin interpretările și comentariile care îi aparțin, autorul își expune concepția proprie asupra realităților politice contemporane.

Învățăturile conțin sfaturi politice, de educație și mai ales de viață adevărat religioasă adresate unui viitor domnitor creștin. Lucrarea cuprinde două părți unite prin același stil de gândire și metodă de folosire a izvoarelor. „Partea dintâi” pare a fi o culegere de texte religioase și servește celei de a doua, în care interesul pentru treburile politice, juridice, morale, general-umane apar ca preocupări ale unei conștiințe lucide, responsabile, încărcate, prin voința mai mult proprie, de răspunderea vremurilor ce vor urma. Cu exemple biblice, din *Cartea Regilor*, se arată faptele de vrednicie ale lui Saul, David, Solomon și ale altora; în continuare este redată viața creștinească a împăratului Constantin, cu pasaje din *Viața Sfinților Constantin și Elena* și câteva învățături din *Varlaam și Ioasaf*. Pagini întregi prezintă adesea transcrieri din omiliile lui Ioan Hrisostom, din *Umilința* lui Simion Monahul etc. În capitole separate se vorbește despre cinstirea icoanelor, despre iubirea lui Dumnezeu și frica adevăratului creștin în fața puterii lui nemărginite, cu îndemnuri la cumpătare, la milă, la iertare. Un șir de capitole evocă ceremonialul curții, inserează sfaturi practice despre comportarea viitorului domn, primirea și trimiterea solilor, arta militară, purtarea războaielor etc.

Neagoe Basarab a activat în secolul al XVI-lea, „marele secol al Renașterii” [7, p. 9]. Gândirea politică din această perioadă este marcată de două celebre scrieri similare și contemporane *Învățăturilor* principelui român: *Instituția principelui creștin*, terminată de Erasmus din Rotterdam în martie 1516 și tipărită în același an, și *Principele* lui Machiavelli, scris din iulie până

în decembrie 1513, dar tipărit abia la cinci ani după moartea autorului, în 1532, la Roma. Punerea gânditorului ortodox Neogoe Basarab alături de Erasmus și de Machiavelli poate părea la prima vedere „o prezumție orgolioasă și un anacronism, dat fiind că este vorba de un autor produs de o tradiție culturală lipsită de cele două principale și definitorii fenomene ce au creat Epoca Modernă: *umanismul*, nutrit din cultul pentru Antichitatea greco-romană, și orientarea către natură cu dorința stăpânirii ei pe calea cunoașterii științifice” [5, p. VIII]. Confruntarea operei domnului român cu umanismul creștin al lui Erasmus, pe de o parte, și, de cealaltă parte, cu doctrina politică a lui Machiavelli, remarcă Dan Zamfirescu, descoperă în acest gânditor ortodox post-bizantin „o personalitate și un scriitor de o anvergură cu nimic mai puțin «europeană» decât a iluștrilor săi contemporani” [5, p. VIII].

Paralelisme și „sincronismul” dintre *Învățăturile* lui Neogoe Basarab și scrierile celor doi mari exponenți ai filosofiei politice occidentale din primul pătrar al secolului al XVI-lea sunt izbitoare, deși este absolut sigur că Neogoe Basarab n-a putut avea în niciun fel acces la tipăritura, din 1516, a lui Erasmus, ca și la tratatul lui Machiavelli, editat la un deceniu de la dispariția principelui român. Și totuși, continuă Dan Zamfirescu, este important să urmărești cum, în „spiritul veacului”, atunci când Machiavelli își termina *Arta războiului* (anul 1517), Neogoe Basarab la Târgoviște, capitala de atunci a Țării Românești, pregătea capitolul din partea a doua a *Învățăturilor*, intitulat *Despre solii și despre războaie*, o chintesență a gândirii politice, diplomatice și militare românești din secolul al XVI-lea.

Edgar Papu a descoperit în *Învățăturile* lui Neogoe Basarab pe „omul secret” (*hombre secreto*) al barocului, devenit reprezentativ în opera lui Baltasar Gracian, un secol mai târziu, și a invocat descoperirea sa ca o dovadă de „protocronism românesc” [8, p. 20]. În *Învățăturile* lui Neogoe Basarab ar exista fenomene ce răspund aproape exact definiției date barocului de comparatistul român în cartea sa *Barocul ca tip de existență* (1977) [5, p. X].

Nicolae Manolescu în *Introducerea la Istoria critică a literaturii române*, se referă la termenul de protocronism ca la „o variantă neștiințifică a culturalismului” [9, p. 11]. Termenul, „inventat” de E. Papu la începutul anilor 1970, ca o replică la sincronismul lovinescian, nu s-a referit în mod special la literatura română veche, dar în ea și-a găsit terenul cel mai fertil și a dobândit o anumită anvergură. Protocronismul, declară Nicolae Manolescu, nu poate conduce decât „la reconfundarea esteticului în culturalitate”. Protocroniștii promovează o ideologie extrem de clară și de tendențioasă legată de afirmarea unei tot mai mari vechimi a fenomenului

lui cultural românesc. Protocronismul încearcă să demonstreze că literatura română veche a stat în cele mai sincronice raporturi cu cea occidentală. În legătură cu aceste ultime aspecte, Tudor Vianu nota că literatura română veche trecuse printr-o epocă de receptare a antichității, așadar printr-o epocă umanistă, totuși ea nu se dezvoltase într-o Renaștere, deoarece „receptarea antichității n-a fost urmată la noi de o literatură originală de tipul renașterii și umanismului” [10, p. 249]. Putem admite, desigur, unele similitudini (căci culturile nu evoluează izolat unele de altele și e normal să apară suprapuneri ori chiar unele sincronizări fragile), dar de aici și până la descoperirea echivalentului românesc este o mare distanță. Protocronismul își dezvăluie cea mai neașteptată nostalgie sincronistă și el trebuie definit ca „un curent de esență romantică, nostalgic și retardat” [9, p. 12]. Totuși, un merit relativ al doctrinei, care se cuvine remarcat, este de a fi atras atenția asupra necesității sincronizărilor locale, regionale, cu unele dintre culturile sud-est europene.

Opera lui Neogoe Basarab se încadrează în atmosfera culturală a Sud-Estului european și este, într-un anume fel, reflexul, prelungirea și dezvoltarea contextului dat. *Învățăturile* se înscriu pe linia tradiției isihaste, fundamentată de Grigorie Sinaitul, Nichifor Monahul și, mai ales, de Grigorie Palamas, cel mai influent dintre isihăști [11, p. 320]. De asemenea, este de menționat și panegiricul lui Eftimie al Târnovei, dedicat împăratului Constantin cel Mare, destul de intens citat în lucrarea lui Neogoe Basarab. Vreme de câteva veacuri, începând cu secolul al XIV-lea, în Țările Române curentul isihast a avut o largă circulație ideologică, literară, religioasă [12, p.14].

Isihasmul a teoretizat ideea „vederii lui Dumnezeu” de către toți oamenii, prin rugăciune continuă. „Ideile” isihăștilor despre „vederea lui Dumnezeu” de către orice om pot fi asemănată cu ideile despre posibilitatea fiecărui om de a pătrunde, fără mijlocitori, la adevărul despre Dumnezeu. Monahii răsăriteni nu conțin o clipă să amintească faptul că „adevărața stare monahală ținând de «Duh» și nu de «literă», ... se poate dobândi tot atât de bine și în afara mănăstirii. Și tocmai de aceea mărturia lor rămâne centrală și are valoare de model în mintea și viața poporului ortodox” [13, p. 53]. André Scrima, în cartea consacrată isihasmului menționează faptul că „Neogoe scrie pentru fiul său Teodosie o carte de *Învățături* impregnată de doctrina isihastă...” [13, p. 200].

Este vorba, de fapt, de accentul pus pe viața interioară ca unul esențial pentru ființarea omului. Domnitorul român recomandă fiului său pentru desăvârșirea sufletească parcurgerea treptelor mântuirii, începând cu tăcerea și oprirea, umilința și plângerea, și termi-

nând cu smerenia și dragostea, care fac sufletele să vorbească cu îngerii. Constantin Noica, referindu-se la acest pasaj din *Învățăturile* lui Neagoe Basarab, consideră că prezintă un fel de expunere succintă despre „treptele care-1 pot urca, pe fiul său Theodosie, spre contemplație” – „treptele desăvârșirii” [14, p. 15].

Deși Noica nu folosește termenul de „isihasm”, „contemplația” și „treptele” sunt cuvinte obișnuite în toate relatările despre isihasm. Alexandru Surdu, pornind de la faptul că „urcarea acestor trepte” este recomandată unui laic, apelează în acest caz la noțiunea de „isihasm laic” [15, p. 79].

Tăcerea și oprirea se implică într-o anumită ordine, în care prima o „face” pe a doua. Neagoe ne oferă o expunere filosofică, demnă de reținut, a textului, care ne interesează în mod special: „Acestea toate le socotește și le gândește și cu cele bune te îngrădește, iar cele rele tu le leapădă. Însă nu le vei putea socoti, deaca nu vei face cu dreptate lucrurile lui Dumnezeu. Că mai întâi de toate iaste tăcerea. Deci tăcerea face oprire, oprirea face umilință și plângere, iar plângerea face frică, și frica face smerenie. Smerenia face socoteală de cele ce vor să fie, iar acea socoteală face dragoste, și dragostea face sufletele să vorbească cu îngerii. Atuncea va pricepe omul că nu iaste departe de Dumnezeu, și cel ce va să fie într-o cinste cu aceasta, i să cade să n-aibă grijă nici de un lucru și să urască lumea aceasta cu totul și toate ale ei i procee” [16, p. 226].

Prin „întâia mare carte a culturii românești” – *Învățăturile* lui Neagoe Basarab –, „neamul românesc participă, în felul lui la eternitatea ființei”, constată Noica [14, p. 11]. În *Învățăturile* conștiința este orientată spre absolut, unde precumpănește eternul. După modul de exprimare filosofic al voievodului, ne gândim la tăcerea impusă ca „tehnică de viață spirituală, fie că e religioasă ori filosofică”, cu semnificația de adâncire de la cuvântul de suprafață care „trebuie să se stingă, spre a lăsa loc glasului adânc al esențelor” [14, p. 16]. Noica este chiar ispitit să vorbească despre „clipa când totul e tăcere”. Contextul nu permite însă acest lucru.

„Tăcerea face oprire”, un fel de „punere în paranteză a lumii”, zice Noica, dar nu pentru acțiune asupra ei și nici pentru eliberarea spiritului, ci pentru umilință și plângere, care vor conduce la „panica singurătății și a pierderii” [14, p. 17]. În realitate, tăcerea face oprire, fiindcă ea însăși este oprire a vorbelor rele și nu se poate realiza decât prin oprirea faptelor și a gândurilor rele, căci tăcerea, „păzirea gurii”, cum îi zice Neagoe Basarab, se referă la laudă, gâlceavă, minciună, făgăduințe deșarte ș.a. Principial, capitolul se referă la rugăciune și la mărturisire, care, chiar făcute în tăcere, au semnificații textuale creștine. Putem greși nu numai cu vorba, ci și cu fapta sau cu gândul. Acestea

nu sunt inspirate din practicile tradiționale ale isihasmului monahal, ci dovedesc o prelucrare a lor, care nu se putea realiza doar printr-o simplă îndepărtare de la textele canonice, ci mai degrabă, printr-o extindere a practicii de sihăstrie, dinspre religios spre laic, într-o perioadă considerabilă de timp. „Isihasmul laic”, conchide Alexandru Surdu, reprezintă, prin pasajul în discuție, un text rezumativ al vieții creștin-ortodoxe, bazat pe un comportament exemplar al domnitorului și al slujitorilor săi, care ar trebui să fie al oricărui creștin, însoțit de rugăciunea permanentă, cu ocazia oricărei înfăptuiri, pentru obținerea, în această viață, cu toate necazurile ei, a grației divine [15, p. 87].

Rugăciunea inimii pare să fie o invocare a lui Iisus Hristos în scopul mântuirii personale a fiecărui sihastru în parte, ceea ce n-ar trezi interesul comunității creștine, ci ar reprezenta cel mult o curiozitate, în niciun caz un spectacol, necunoscut sihaștrilor. Sihaștii au crezut în purificarea minții și a sufletului, dezvoltând o tehnică uimitoare. De altfel, toate aspectele asemănătoare, formal, cu practicile yoghine, rețineri ale respirației, anumite posturi sau poziții, nu erau săvârșite de sihaștri în vederea obținerii vreunei performanțe sau pentru impresionarea unor eventuali spectatori. Nici izolarea, deși uneori deplină, nu era permanentă. Sihaștrii nu depindeau, dar țineau de anumite comunități religioase, schituri, mănăstiri, precum și de comunități laice. Sihaștrii români „nu erau niște reclusi nepăsători de lume, în sensul reclusilor din Occident, sau chiar de la Muntele Athos, sau, mai ales, din Orient. Ei ajutau în tot felul poporul, în greutățile lui” [15, p. 76-77].

Voievodul se adresează nu numai fiului său, ci și altora, „cari vor fi în urma lui”, „boiarilor săi pre cei mari și pre cei mici”. „Partea a doa” începe cu îndemnul pentru „cinstirea icoanelor”, deoarece „icoanele cu adevărat sântu semnul și chipul Domnului nostru Iisus Hristos și pecetea lui” [16, p. 217]. Icoanele mijlocesc legătura dintre credincios și Divinitate și necesită un cadru, cel mai potrivit pentru cele creștine fiind biserica. Adevărata rugăciune, făcută „cu toată inima”, presupune și un comportament adecvat, nu numai în biserică, ci mai ales în afara ei, înainte și după rugăciune. Voievodul recomandă dragostea și blândețea, postul și răbdarea, osteneala trupeză și privegherea, abținerea de la hulă, gâlceavă, glume și răutăți, în mod special curățenia sufletească. Acestea ar fi condițiile morale ale rugăciunii.

Sunt enumerate și interpretate momentele mai importante din viața lui Iisus Hristos, în care „noi să credem cu tot sufletul și să mărturisim și nu cu vreo părere cumvaș, ci cu toată adevărînța, cum s-au arătat în lume...” [16, p. 221]. Cea mai importantă condiție

este dreapta credință. Sunt enumerate primejdiile care îl pasc la tot pasul pe credinciosul care se roagă, ispite și poftă care îl conduc spre diavol și nu spre Dumnezeu. Este momentul în care se recomandă rugăciunea permanentă, atribuită de regulă numai sihaștrilor: „Fie-ți drag a te ruga de-a pururea, și ți se va lumina inima și va vedea pre Dumnezeu” [16, p. 223]. Rugăciunea permanentă este o condiție a isihasmului: „Cel ce se roagă adeseori, acela își izbăvește sufletul lui den toate răutățile, iar care să lenevește cât de puțin, acela să face lăcaș dracilor” [16, p. 225]. De asemenea, „lucrul cu mâinile”. Când șezi în chilia ta de „aceste trei lucruri te grijaște: de rugă, de învățătură și de rucodelie” [16, p. 226].

Orientarea filosofică și pedagogică umanistă a acestei scrieri se manifestă și în elogiul minții, în demonstrarea virtuților înțelepciunii, promovarea echilibrului judecății, a toleranței și generozității, cultivarea numelui bun, dobândit printr-o îndelungată școlire, cinste, demnitate, măsură, lipsă de fanatism. Această viziune echilibrată asupra lumii se reflectă într-o filosofie a măsurii, a căii de mijloc.

Autorul pune un accent deosebit pe justiție și omenie, acordând în același timp aprecieri umaniste omului – creație a divinității. Cele mai importante virtuți pe care omul trebuie să le cultive sunt: înțelepciunea, judecata rațională, stăpânirea de sine, comportamentul moderat, viața cumpătată, potrivită cu rațiunea, modestia și demnitatea, dreapta măsură, încrederea în om și în puterea lui de a cunoaște și stăpâni experiența.

Lumea creată de Dumnezeu este o lume a omului, căci, zice Neagoe Basarab, toate făpturile „câte sântu supt ceriu și lucrurile ale lui Dumnezeu, toate sântu tocmită și rânduite în treaba și în slujba neamului omenescu: soarile, luna, stelile, văzduhul, vântul, ploile, pământul și marea și toate câte-s într-însa” [16, p. 127]. Omul este dotat cu minte, cu rațiune, cu „socoteală”, dar și cu libertatea de alegere între bine și rău, „biruitor tuturor faptelor sale câte sântu supt cer...” [16, p. 127]. Ființă înzestrată cu putere de cunoaștere, omul are datoria de a o folosi în toate împrejurările vieții. Totodată, omului îi este proprie o voință de acțiune: „daca vom vrea noi, vom fi, numai să facem bine și vom fi împărați și vom împărați în veci” [16, p. 128]. Această afirmație sugerează ideea că starea omului depinde de el însuși.

În spiritul timpului, Neagoe Basarab împărtășește o concepție dualistă despre om, acesta fiind văzut ca o sinteză a două entități în tensiune – trup și suflet. „Așijderea au tocmit și firea ființei noastre ceii omenești și ne-au dat minte și cuvântu și suflet îmbrăcate în trup” [16, p. 125]. Trupul fiind inferior, trebuie să se supună sufletului, adică minții, acesta trage spre cele lumești,

pe când sufletul spre cele cerești. Sufletul este înțeles ca minte, socoteală, înțelepciune: „să cade să pășim și să călcăm dreptu spre cele cerești și cu trupul și cu capul, ca nu cumva să ne lunecăm în lucrurile cele trupești și lumești și putrede și trecătoare...” [16, p. 126].

Prin opera sa Neagoe Basarab prefigurează lucrarea lui Dimitrie Cantemir *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea sau giudețul sufletului cu trupul* (1698). Lumea, asemeni ca și la Cantemir, mai târziu, îndeamnă spre poftă trupești, pasiuni, afecte care trebuie ținute în frâu de forța ordonatoare a minții, a rațiunii. Legea morală este un principiu inerent al sufletului, dar conduitele practice ale omului adesea nu se supun voinței raționale. Neagoe Basarab pledează pentru cumpătare, pentru curățenia sufletului și a trupului: „să-ți păzești trupul așa, până vei ajunge de vârstă, cum să cade cu curăție, cu înțelepciune și cu altă bunățire te vei arăta înaintea lui Dumnezeu, tu te vei face de vei fi și cu trupul și cu sufletul biserica Duhului sfânt...” [16, p. 137]. Dintr-o perspectivă stoică, moderată, sunt condamnate lipsa de măsură, lăcomia, desfrâul: „Iată că nimic nu iaste mai drag lui Dumnezeu decât omul carele iaste curat cu inima și cu sufletul...” [16, p. 136].

Neagoe Basarab face un elogiu al rațiunii și puterii de cunoaștere a omului: „Mintea cea întregă și curăția să iubim, blânzi și răbdători și îngăduitori să fim tuturor în toată vremea și într-alte bunățiri...” [16, p. 134]. Judecata trebuie făcută cu milostenie și dreptate: „Iată că suntem datori noi cești puternici, să ajutăm celor slabi și să-i îndreptăm, și să nu facem atâta în voia noastră, cât în voia vecinului și săracului și a neputernicului...” [16, p. 135].

Domnitorul își instruiște fiul pentru o domnie demnă, în care scop mobilizează pilde cât mai autoritare și grăitoare, care să-l îndrepte apoi spre o conduită efectivă. În acest cadru este inserată o gândire morală și politică cu o tensiune lirică specifică și firească prescripțiilor cu care operează principele, dar totodată textul este marcat și de un discurs de propensiune filosofică.

Ideea de bază constă în declararea originii divine a puterii domnești. Domnul este „unsul” lui Dumnezeu, așezat peste oameni spre a conduce cu dreptate și blândețe. Această doctrină își află originea în teocrația biblică, în concepția politică a marilor monarhii ale Orientului antic, dar și a Imperiului Roman. În literatura bizantină ideea a fost promovată de Agapet, Vasile Macedoneanul, patriarhul Fotie și de alți autori de scrieri parenetice. Guvernarea absolută este concepută ca un contract între divinitate și „unsul” ei, „împărățiile și domniile ceste după pământu sântu în mâna și în voia lui Dumnezeu, și în nevoințele noastre cele bune se-au dat” [16, p. 128].

Viitorul domn trebuie inițiat treptat în clauzele acestui contract și educat în evlavie și frică de Dumnezeu: „Drept aceia să cade fiului împăratului, carile iaste fiu lui Dumnezeu, să judece dreptu, că și judecata a lui Dumnezeu iaste, iară alt a nimănui. Și vă plecați suptu puternica mâna lui Dumnezeu, cum zice apostolul...” [16, p. 129].

Gândirea clară trebuie să ghideze comportamentul moral. Mîntea judecă ce este util și binefăcător, ea îl conduce pe om prin labirintul vieții. Ideea de judecată, de cântărire, de deliberare proprie, de chibzuință este esențială în *Învățăturile*: „cinstea împărătească și domnească judecata iubește” [16, p. 129]. Judecata proprie este o condiție importantă a funcției politice, întrucât „să cade împăratului și domnului să aibă judecată dreaptă și nefățarnică, dimpreună și alte bunătăți toate...” [16, p. 129].

Cărturarul invocă exemplul lui Alexandru Macedon, în contrast cu atitudinile autocratice ale lui Cezar sau Cyrus cel Mare. Trei calități sunt recomandate, pe baza exemplului oferit de împăratul Alexandru: cuvântul adevărat și stătător, judecata dreaptă și dărnicia față de supuși: „Că grăi Aristotel filosoful cătră Alexandru împărat și zise: «Împărate Alexandre, cu ce lu-ași și biruiși toată lumea?» Iar Alexandru zise: «Deaca vreme ce mă întrebași; tu ascultă să-ți spui. O, Aristotele, eu numai cu 3 lucruri am biruit toată lumea: întâi, cu cuvânt adevăratu și stătător. A doao, cu judecată dreaptă. Iar a treia, cu mână întinsă și îndurătoare, căci n-am strânsu avuție, ci mi-am miluit slugile și oștile. Deacii ei, pentru mila care i-am miluit, ei nu ș-au cruțat viața, ci ș-au pus capetele înaintea mea. Cu acestea am biruit eu toată lumea». Și birui cu acestu cuvântu Alexandru împărat pre Aristotel filosoful, și zise și Aristotel că numai cu aceste 3 lucruri va putea omul să biruiască toată lumea” [16, p. 298]. Finalitatea practică a învățaturii o dovedește primatul lui Alexandru în raport cu Aristotel, în schimb, succesiunea ideilor atribuite lui Alexandru confirmă prioritatea planului ideal – moral și filosofic.

Autorul îl îndeamnă pe viitorul domn să nu fie trufaș, ci să asculte sfaturile celor din jur, să le ceară să se pronunțe asupra unor treburi publice, iar „tu, fătul mieu, să taci, să nu zici nimic înaintea lor” [16, p. 268], ci după sfat „chibzuiește și tu cu mîntea ta” [16, p. 269] ce este bine din ce au spus boierii sau dregătorii. Capitolele dedicate misiunii politice și etice a statului și domniei probează înțelepciunea, talentul politic și diplomatic al domnului român. Pentru ca domnul să fie „desăvârșit și întreg”, trebuie să iubească adevărul și „să țină dreptatea”, să fie viteaz, să aibă „inimă curată și mîntie întregă...” [16, p. 247], să fie modest, calm, generos, să știe că propriul interes este mobilul tuturor

acțiunilor umane, să nu împartă cu nimeni conducerea țării, să își aleagă slujitori pricepuți și credincioși. Domnul trebuie să fie condus de dorința de dreptate și de interesul privind bunăstarea țării. Administrarea chibzuită a avuției țării trebuie să fie dublată de interesul pentru menținerea păcii și pentru câștigarea unui sprijin extern. Neagoe Basarab consideră că veniturile trebuie împărțite în următoarea ordine de proprietăți: slujitorii, oștirea, poporul care produce prin trudă bogățiile țării, apoi mănăstirile și biserica. Gânditorul recomandă acordarea dregătoriilor după valoarea personală a indivizilor, nu după avere și rang social. În răsplătirea slujitorilor să se dea fiecăruia după lucrul său, „fieștecare după cum îi va fi slujba, așa să-i fie și darul și cinstea”, iar la numirea dregătorilor mai curând „să o dați aceluia mai sărac, deacă iaste vrednic și harnic și-și va păzi dregătoria cu cinste” [16, p. 256].

Apărarea țării este datoria supremă a domnului. Neagoe Basarab expune o întreagă strategie politică, diplomatică și militară pentru apărarea țării. „Să nu iubiți răzmerițele și războaiele” [16, p. 278], declară cărturarul, în cazul unui conflict armat de neevitat recomandând, ca metodă, o strategie în trepte. Trebuie purtate mai întâi tratative, negocieri, luate atitudini diplomatice pentru a evita confruntarea, iar dacă acestea nu au reușit, atunci se impune mobilizarea oștirii și a poporului, organizarea unei apărări riguroase: „Deci de vor veni asupra voastră vrăjmașii voștri și veți vedea că sânt cu putere mai mare decât voi...nu vă temeți de dâșșii, nici de oștile lor cele multe, ci luați pre Dumnezeu ajutor în inimile voastre...” [16, p. 278-279]. „Iar din țara voastră să nu eșiți... că mai bună iaste moartea cu cinste, decât viața cu amar și cu ocară” [16, p. 256].

B. P. Hasdeu semnalează similitudini în ultima învățătură *Rugăciunea lui Ioan Neagoe Basarab, care au făcut la ieșirea sufletului său cătră Domnul nostru Iisus Hristos* cu bogomilismul [1, p. 440]. Dumnezeu bogomililor apărea mai uman, mai apropiat de suferință și de experiență, cu alte rațiuni de existență decât „o abstractă trăire a omului spre dobândirea lui Dumnezeu” [17, p. 44-46]. Făcător al lumii în chip dual, Dumnezeul bogomililor era umanul real cu nevoile lui. Aici întâlnim și primele contribuții românești la dezvoltarea unei teme poetice universale – *ubi sunt!* „Unde sântu vioarale și tobele și surlele? ...Unde sântu diademele cele împărătești, care era împodobite cu mărgăritari și cu pietri de mare preț?” [16, p. 340]. O altă temă a epocii – *fortuna labilis* – preluată din *Ecleziast* apare în acest capitol din *Învățăturile*. Totul „trece ca un fum” și omul înțelept trebuie să se gândească la ceasul morții, la vămile sufletului și la înfricoșata judecată.

C. Noica evidențiază câteva momente de vârf în „coborârea românească în istorie”. Primul este legat

de *Învățăturile* lui Neagoe Basarab. Contrastul dintre etern și istoric apare aici din faptul că Neagoe era domn „însuflețit de spirit militar”, de măreția domniei și ceremonialul curților, el nu numai că face tipografii, dar însuși compune, după modelul împăraților bizantini, o carte de *Învățături* către fiul său Teodosie. Cu toate acestea, domnul român din secolul al XVI-lea aderă la dimensiunea eternității, „de pe orice plan al istoriei omenești, Neagoe îndreaptă gândurile fiului său către cele veșnice” [14, p. 15].

Concepția etică și politică a *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie* nu iese din cadrele gândirii religioase medievale, dar prevestește un nou orizont al gândirii sociale și politice, deschizând calea umanismului în cultura românească.

BIBLIOGRAFIE

1. Hasdeu B. P. Cărțile populare ale românilor în secolul XVI. București: Noua Tipografie Națională, 1879, T. II. 767 p.
2. Dicționarul literaturii române. De la origini până la 1900. București: Editura Academiei, 1979. 975 p.
3. Zamfirescu D. Neagoe Basarab și învățăturile către fiul său Teodosie. Probleme controversate. București: Minerva, 1973. 451 p.
4. Piru Al. Literatura română veche. Ediția a II-a. București: Editura pentru Literatură, 1962. 566 p.
5. Zamfirescu D. Marea carte a identității românești în Europa Renașterii și în cultura universală. Prefață la ediția:

Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie. Versiunea originală. Transcriere, traducere în limba română și studiu introductiv de G. Mihăilă. București: Roza vânturilor, 1996. 430 p.

6. Neagoe M. Neagoe Basarab. București: Editura Științifică, 1971.
7. Drimba O. Istoria culturii și civilizației. Vol. IV. București: Editura Științifică, 1994. 528 p.
8. Papu E. Din clasicii noștri. Contribuții la ideea unui protocronism românesc. București: Eminescu, 1977.
9. Manolescu N. Istoria critică a literaturii române. București: Editura Fundației Culturale Române, 1997. 312 p.
10. Vianu T. Studii de literatură română. București: Editura Didactică și Pedagogică, 1965. 700 p.
11. Tatakis B. Filosofia bizantină. Ediția a II-a. București: Nemira, 2013. 399 p.
12. Românii în reînnoirea isihastă. Iași: Tipografia Trinitas, 1997. 207 p.
13. Scrima A. Despre isihasm. București: HUMANITAS, 2003. 298 p.
14. Noica C. Pagini despre sufletul românesc. București: HUMANITAS, 1991. 112 p.
15. Surdu A. Izvoare de filosofie românească. București: Biblioteca Bucureștilor, 2010. 172 p.
16. *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*. Text ales și stabilit de Florica Moisil și Dan Zamfirescu. Cu o nouă traducere a originalului slavon de G. Mihăilă. Studiu introductiv și note de Dan Mihăilă și G. Mihăilă. București: Minerva, 1971. 426 p.
17. Cazan Gh. Al. Filosofie românească de la Zalmoxis la Titu Maiorescu. București: Casa de Editură „Șansa”, 2001.

Sergiu Cuciuc. *Zmeu la Butuceni*, 2011, u. p., 130 × 100 cm.